

A büntetés archeológiája

(Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés*)^x

Michel Foucault (1926-1984) francia gondolkodó szerint az eszmetörténésznek nem az egyéni életpályákból kell kiindulnia, hanem egy-egy kor „diszkurzív formációiból”, meghatározó gondolatrendszeréből. Könyvei, amelyek a szerzőt a jelenkori gondolkodók legjobbjai közé emelték, következetesen valósítják meg ezt az elképzelést: a Foucault által levezetett hatalmi geneológia nemcsak a társadalomtudományi kutatásokra volt hatással, hanem a posztmodern filozófia és művészeteória egyik megkerülhetetlen forrásává is vált.

Munkái — *Elmebetegség és személyiség* (1954), *Az örökség története a klasszikus korban* (1961), *A klinika születése. Az orvosi látásmód archeológiája* (1963), *A szexualitás története. I: A tudni akarás* (1976), *II: Az élvezetek használata* (1984), *III: Az önmagunkkal való törődés* (1984) — a kisebbség és a hatalom kapcsolatáról, viselkedés-módozatáról és történetéről szólnak. A hatalom nem elvont és megragadhatatlan formájában volt kutatásainak tárgya, hanem mint az akaratot végrehajtó és fegyelmező hatalom, amely az állampolgárt a „normalitás” útjára tereli.

Milyen a hatalom, mi a természete, és a jelenlegi modern demokratikus társadalmakban hogyan nyilvánul meg? — ezek jelentették kutatásainak fő irányait, miközben a megszokott normáltudományos diszkurzus folytonos megzavarására, megtörésére törekedett. E szembeszegülésnek köszönheti talán halálát is, hiszen az AIDS megjelenésekor a vírust a homoszexuálisok elleni manipulációnak tekintette, átköltözött Californiába, ahol ő maga lett e szörnyű betegség első híres áldozata.

Foucault börtönkönyvének eredeti francia kiadása nem textussal kezdődik, hanem 30 db, a kínhalált megjelenítő borzalmas képpel, mintegy bizonyítva, hogy az újkor hajnalán a test megkínzása és elpusztítása volt a bűnözés megtorlásának kezdeti formája. Az elítéltek teste (a hatalomnak kiszolgáltatva) színházi kellékként működött, rajta bemutathatóvá vált a büntelőkötök fertelmessége. *„Végül felnégyelték... Ez az utolsó művelet igen sokáig tartott, mert az e célra igénybe vett négy ló nem szokott a húzáshoz, négy helyett hatot kellett befogni, s mivel ez sem bizonyult elegendőnek, kénytelenek voltak feldarabolni a szerencsétlen combjait, elvágni idegeit, fejszével széthasítani az izületeket ... szörnyen kiáltozott mérhetetlen fájdalomában, és azt hajtogatta: Istenem szánj meg engem, segíts meg, Jézus.”*

Kínhalál és megdicsőülés

A szerző által idézett szöveg 1791-ből származik, a Gazette d'Amsterdam hasábjairól. A szemtanúk tanúsága szerint a büntetést végignézőkben szánalom keletkezett a kivégzett iránt, s bár mindenki tudta, hogy gazfickó volt az illető, a kivégzés szennyes és kegyetlen rituáléja a végrehajtó hatalom erkölcsi tisztaságát tette kérdésessé.

A *kínpad lárványa* s a könyörtelenül bekövetkező erőszakos halál biztos tudata az együttérzés szülőanyjává vált, ellentétes lelki mechanizmusokat indított el a nézőkben ahhoz képest, mint amire eredetileg szánták. *„A test a lélek börtöne”* teológiai tételének megfelelően a testi büntetés nem a valóban büntetendő területre, a lélekre, hanem a testre hatott, amelynek a keresztény elgondolások szerint nem vagyunk

^x Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés* (A börtön története), fordította Fázsy Anikó és Csűrös Klára, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1990. 425 old., 196 Ft. (Az idézetek Foucault könyvéből valók.)

birtokosai. A bibliai Törvények könyvében átadott, s az élet kioltására vonatkozó képgyűjteményben nemcsak az ölés szigorúan tiltott, hanem az erőszakos halál „képeinek” bármifajta használata is. A vér, a nyers hús fogyasztása beszennyezi az embert, s aki mindezeket magához veszi, elválasztódik népétől, Isten kegyelmétől, s ő maga pusztulásra ítéltetett. A párhuzam nem a kannibalizmust sejteti, hanem az erőszakos halál lárványösszetevőinek pokoli voltára hívja fel a figyelmet. A XVIII. században a törvényt végrehajtó hatalom számára a halál ilyen jellegű képeinek demonstrálása már nem hozhatott eredményt. A halálszínház együtt tűnik el a középkorral, s a büntetés-végrehajtásban egyre inkább a lélek megtörésének és a bünbánat kiváltásának módozatai kerülnek előtérbe.

„A kínhalál nem az igazságosságot állította vissza, hanem a hatalmat mozgósította újra. A rettegés színpadával ... a büntető rendszer politikai működésébe ágyazódott bele.” A politikát pedig az uralkodó folytonos jelenlétének megteremtése jelentette, a király mint mindenütt jelenvaló és ítélkező hatalom, személyes hatalmával ítélkezett: jutalmazott vagy büntetett.

Keresztény értelemben a test szenvedéseivel képes a lélek a megtisztulásra, a teljes bünbánatra. Ez a testi-lelki „gyakorlatosság” volt jellemző a korai szerzetesek önsanyargató rituáléjára, amelyen keresztül misztikus elragadottságba kerülhettek, közvetlen kapcsolatba Istennel, aki a kegyelem képeit borította szemükre. A keresztényüldözések idején mártíromságot szenvedett hívők kínhalála szintén a pozitív szenvedésképet erősítette. Így a keresztény Európában a kínhalál intézménye egyben a nyilvános bünbocsánat és megdicsőülés aktusát is jelentette az áldozat számára, míg a bírák a kegyetlenség és az esetleges igazságtalanság gyanújába eshettek.

A hatalom kénytelen volt visszavonulni a test területéről, s hatékonysága érdekében a lélek birodalmát célozta meg. A lélek kormányozni tudja a tetteket, így tehát a helyes gondolkodás kialakítása, illetve a bűnös indulatok megtörése lett a büntetés-végrehajtás feladata. A hatalomgyakorlás evolúciójának ekkor következett

el az a pillanata, amely bizonyos értelemben az orwelli totalitárius mechanikusságot is előrevetíti. A központi cél a tudat megtörése, a társadalmi konszenzus legitimációjaként megjelenő törvény és ítélet pedig az alacsonyrendűség és a kitaszítotttság érzetét erősíti. A polgári engedelmesség, a törvények mindenekelőtti tisztelete, a legitimként megjelenő hatalom feltétel nélküli kiszolgálása vált a pozitív erények három fő összetevőjévé.

Az engedelmes test

A szabadság demokratikus kiterjesztését követően a büntetés elsősorban a szabadság megvonásaként nyilvánult meg, kiegszülve a felügyelet pedagógiai és pszichiátriai aspektusával. A szabadság elvesztése a tettekben való korlátozást, s bizonyos kirótt feladatok elvégzését jelentette, míg a felügyelet a javító-nevelő munka betartását és értékelését. A felügyelet a büntető hatalom állandó jelenléte, a láthatatlanná váló „király”, aki mindenütt ott van.

Ebben az időben vált fontossá a büntetőintézetek architektúrájának kérdése is. A legegyszerűbb és a célnak legjobban megfelelő formát a piramis alak jelentette. Csúcsán a mindig figyelő és mindenhová ellátó börtönigazgató áll, aki olyan kapcsolatban van az elítéltekkel, mint egy befektető pénzeszer a termelő tőkéjével (Foucault kifejezése). Számára az értéképződést az elítéltek bűnnel való leszámolása, illetve a józan polgárrá válásuk képezte. Úgy figyel, olyan láthatatlanul van jelen, hogy csak a tudatba való ágyazottságán keresztül érzékelhető. A hatalom nagy költözködése itt kezdődik el. Immáron nem a testeket felügyeli, hanem a lelket, így a büntetés passzív végrehajtója maga az elítélt lesz.

„Végül is egy börtöngép megteremtéséről van szó, átlátszó cellákkal, amelyek úgy tartják fogva a rabot, mint a görög filozófus üvegfalú háza, és egyben olyan központtal, ahonnan egy állandó figyelő tekintet egyszerre ellenőrizheti a foglyokat és a személyzetet.”

A francia belügyminiszter 1814-ben így emlékeztet az alapelvekre: „A központi el-

lenőrző terem a rendszer tengelye. A központi megfigyelőhely nélkül a felügyelet nem lenne biztos, folyamatos és általános, mert a cellákat közvetlenül ellenőrző alkalmazott tevékenységében, buzgalmában és intelligenciájában nem bízhatunk teljesen. Az építészek tehát a legnagyobb figyelmet kell fordítania erre a pontra: ez egyszerre fegyelmi és ökonómiai kérdés is." A továbbiakban arról értekeznek, hogy a felügyelet akkor lesz hatásos, ha az igazgató vagy annak helyettese helyváltoztatás nélkül minden információt megszerzhet.

E modern büntetőpanoptikum egyben a dokumentációt is kifejleszti, illetve felhasználja. Kartotékok, megfigyelő és értékelő lapok kerülnek forgalomba, amelyek minden egyes elítélt adatait tartalmazzák és értékelik a büntetése alatti tevékenységét. Ez a tudományos (empirikus megfigyelőszolgálat) módszereket felhasználó büntetés-végrehajtás már nemcsak a testi fenyítések elutasításában szemérmes, hanem a külvilágtól zártan tesz mindent. A fegyencek vonultatását — mely korábban népünnepélyi alkalmként jelent meg — megszünteti, és a rabok szállítására a zárt kocsit írja elő. A társadalom nem láthatja az elítélteket, nem kéjeleghet rajtuk, de nem is érezhet együtt velük. Információkat pusztán az újságokból vagy a visszaemlékezésekből tudhat meg.

A börtönök világa bezárult, s csak a hatalom szeme lett az, amely bármikor végigpásztázhatott az elítélteken.

Foucault és Magyarország

Foucault szerint ennek az új típusú hatalomnak nem is az a célja, hogy elnyomjon, hanem sokkal inkább az, hogy az állandó felügyelet, a szüntelen beavatkozás égisze alatt, a tudás új forrásainak szüntelen felhasználásával hasznossá és produktívá tegye a neki alárendelt szubjektumokat. Szerinte a börtöntöltelékek átnevelése, megjobbítása illúzió, a börtönrendszer tulajdonképpen egész deviáns közeget termel ki, amelynek tagjai oda-vissza közlekednek a börtön és a szélesebb bűnöző milió között. A bűnözés azonban zárt, ezért rendőrileg áttekinthető és felügyelhető. A bűnözés közegének kitermelése éppenséggel a hatalom érdeke — írja a szerző —, az új típusú hatalmi logika tipikus következménye, s a börtön „hasznos” kihatásainak egyike.

Foucault többször készült Magyarországra, hogy a híressé vált „legvidámabb barakkot”, az illatozó gulyáskommunizmust tanulmányozza. Szárnysegédeinek csapata többször el is látogatott Budapestre, ahol tapasztalhatták egy széthullóban lévő, csődöt mondott birodalom fegyelmező technikáját, amelyet most nem a ravasz ellenállás győzött le és zúzott szét, hanem önmaga végső romlottsága szüntetett meg és tett érvénytelenné.

Fehér János